

JOHAN HUIZINGA

Geschonden wereld

*Een beschouwing
over de kansen op herstel
van onze beschaving*

Hertaald & ingeleid door

CARLA DU PREE

NOORDBOEK FILOSOFIE

© 2022 Johan Huizinga | Uitgeverij Noordboek

Hertaling, inleiding & annotatie Carla du Pree
Correcties Francien Homan
Boekverzorging René van der Vooren

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Uitgeverij Noordboek, Postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland — info@noordboek.nl.

ISBN 978 90 5615 822 4 | NUR 730,680

Noordboek is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

Inhoud

Huizinga's laatste boek 9

CARLA DU PREE

Voorrede 24

Inleiding 25

I TERMINOLOGIE VAN HET VERSCHIJNSEL BESCHAVING

1 Het woord 'beschaving' en zijn equivalenten
'civilisatie', 'cultuur' en 'civiltà' 29

2 Aard van het begrip en van het verschijnsel cultuur 39

II OOST EN WEST ALS CULTUURHISTORISCH CONTRAST

1 De Oudheid kent een dergelijk dualisme niet 43

2 Eenheid en verscheidenheid van de laat-antieke
beschaving; de invloed van het christendom 46

3 Vooruitzichten omstreeks 600; de islam 49

4 Ook de islam brengt geen scheiding aan tussen
Oost en West 51

5 'Het Westen' ontstaat pas als Latijnse christenheid 52

- 6 Het aandeel van de verschillende volken aan de beschaving van de Middeleeuwen 54
 - a Frankrijk en Italië
 - b Engeland
 - c De Duitse landen vatbaar voor onbegrensde uitbreiding
- 7 De verbrokkeling van het Duitse rijk 63

- III STIJGING EN DALING VAN CULTUUR

- I Stijging, daling en hoogtepunten slechts vage begrippen 67
- 2 Het begrip stijging getoetst aan de veertiende tot de zestiende eeuw 69
- 3 Humana civilitas: grote of gelukkige tijdperken? 75

- IV CULTUURVERLIEZEN VAN DE NEGENTIENDE EEUW

- I Cultuurwinst en cultuurverlies in het algemeen; de verslapping van de moraal 79
- 2 Militarisme 82
 - a In de eigenlijke betekenis nauwelijks op de Oudheid van toepassing
 - b Middeleeuwse vormen van krijgsdienst
 - c De oorlogvoering in de zestiende en zeventiende eeuw
 - d Lodewijk XIV als eerste vertegenwoordiger van het moderne militarisme
 - e Pruisen en Rusland
 - f De Franse Revolutie
 - g Pauze in het Europese militarisme; 1815–1864
 - h 1864–1914
 - i Hypernationalisme

- 3 Opkomst, bloei en verguizing van het democratische ideaal 92
 - a Het woord 'democratie'
 - b Ideaal en praktijk van de democratie
- 4 Symptomen van verval en verdwazing van het publieke leven in het laatste kwart van de negentiende eeuw 97
 - a Ontaardingverschijnselen in de Derde Republiek
 - b Modern antisemitisme in West-Europa
 - c De Boerenoorlog; 1899-1902
- 5 Europa op weg naar 1914: imperialisme en internationalisme in het begin van de twintigste eeuw 104
 - a Intrede van het hypernationalisme
 - b Het verband tussen hypernationalisme en puerilisme
- 6 De ondergang van het landschap 108

V DE KANSEN OP HERSTEL

- 1 Noodzakelijke voorwaarden voor herstel van het kader voor een geordende samenleving 113
- 2 De overschatting van het begrip 'nationaliteit' 117
- 3 De Volkenbond, deugden en gebreken 121
- 4 Vertrouwen tussen staten 126
- 5 Een vertrouwensbasis is vereist; een nieuwe bezieling nodig 129
- 6 Streven naar verlossing 131
- 7 Is een herleving van het christelijk geloof te verwachten? 136

- 8 Is er nieuwe bloei op esthetisch gebied te
verwachten? 139
- 9 Verschuivingen in de waardering van de
hoofddeugden 145
- 10 De bourgeois 148
- 11 Genezing van de cultuur door beperking en
versobering? 150
- 12 Cultuur en persoonlijkheid 153
- 13 Cultuur en staat 155
- 14 Cultuur en nationaliteit; dreigt een cultuurschisma? 157
- 15 Het denkbeeld van een nationale veeleenheid 159
- 16 De hedendaagse cultuurtypen 161
- a Het Latijnse type
 - b Het Angelsaksische type
 - c Een Slavisch Type?
 - d Een Germaans cultuurtype?
- 17 Een algehele structuurverandering van
de maatschappij? 166
- 18 Herstel van een statenorde 174
- 19 Over proporties en kwaliteiten 176
- 20 Het federatieve beginsel 178
- 21 Besluit 180
- Noten 186

Huizinga's laatste boek

CARLA DU PREE

Rond zijn zeventigste verjaardag, in december 1942, vatte de beroemde historicus en cultuurfilosoof Johan Huizinga het plan op om nog een boek te schrijven: over de kansen op herstel van de westerse beschaving.¹ Die beschaving werd volgens hem op dat moment, in de 'bitterste van alle eeuwen', door 'catastrofale vernietiging' bedreigd. De Tweede Wereldoorlog was al twee en een half jaar bezig en Huizinga was net vrijgelaten uit het gijzelaarskamp Sint-Michielsgestel. Hij woonde in De Steeg bij Arnhem in een vorm van ballingschap. Voorwaarde voor zijn vrijlating uit het kamp was dat hij niet terugkeerde naar Leiden. Zo werkte hij in relatieve rust, maar zonder toegang tot zijn boeken en de universiteitsbibliotheek, aan *Geschonden wereld*. Het boek was in september 1943 klaar, maar werd pas na de oorlog uitgegeven. Huizinga, die op 1 februari 1945 stierf, maakte de publicatie zelf niet meer mee.

Huizinga vond zeventig jaar eigenlijk te oud om nog te gaan publiceren. Maar het hoeft niet te verbazen dat hij zich, gezien de ontwrichting van de wereld, geroepen voelde dit boek toch te schrijven. Cultuurverval had gedurende een groot deel van zijn professionele leven zijn aandacht gehad. Zijn magnum opus *Herfsttij der Middeleeuwen* (1919) was vanuit die invalshoek gecomponeerd. En in de jaren dertig was hij wereldberoemd geworden met *In de schaduwen van morgen* (1935).² Daarin had hij op indringende wijze de ontwikkeling van de cultuur geanalyseerd en een breed publiek gewaarschuwd voor de gevolgen van wat hij, evenals andere intellectuelen in die tijd, als een cul-

tuurcrisis zag. Het waren de jaren van het opkomende fascisme en communisme in Europa. De burgerlijke liberale waarden kwamen onder druk te staan: een 'bezeten wereld', aldus Huizinga.³ Met *In de schaduwen van morgen* had hij in 1935 geprobeerd het onheil nog af te wenden door het publiek bewust te maken van de crisis, door een 'diagnose'. In 1943, midden in de oorlog, richtte hij zich op een mogelijk 'herstel': hoe in die 'geschonden wereld' iets van onze beschaving te redden? Het boek werd zo als het ware een vervolg op *In de schaduwen van morgen*.

Maar *Geschonden wereld* is meer dan alleen 'een beschouwing over de kansen van herstel van onze beschaving'. Het is ook een boek over het levensbelang van cultuur voor de menselijke samenleving: over wat cultuur is, over de geschiedenis van de West-Europese beschaving en wat we missen als die verloren gaat en ten slotte dus over wat de basisvoorwaarden zijn om die cultuur weer terug te krijgen. Huizinga laat op die manier zien wat er op het spel staat als de oorlog is afgelopen en de wereld opnieuw ingericht moet worden.

Huizinga schreef het boek in oorlogstijd, in ongewone omstandigheden, vanuit een sterk gevoel van urgentie. Dat hij verstocken was van zijn gebruikelijke intellectuele context maakte dat hij voornamelijk moest putten uit zijn geheugen en uit zijn rijke ervaring als historicus en cultuurfilosoof. Iemand die het formaat heeft van Huizinga, blijkt dan in staat om tot de kern te komen.⁴ *Geschonden wereld* is in die zin een prachtig sluitstuk van zijn carrière. Tegelijk is het misschien wel zijn minst bekende boek. Toen het na de oorlog uitkwam, genoot het een kortstondig 'succès d'estime' — het was nu eenmaal een boek van Huizinga. Maar in de periode van wederopbouw en Koude Oorlog was er verder weinig belangstelling voor een dergelijke cultuurkritiek.

Sinds de hernieuwde opkomst van populisme en nationalisme in de huidige eeuw is er echter weer aandacht gekomen voor de cultuurcritici van de eerste helft van de twintigste eeuw. Het werk van bekende publieke intellectuelen als Oswald Spengler,

José Ortega y Gasset en Julien Benda is recent opnieuw onder de aandacht gebracht.⁵ Ook Huizinga's *In de schaduwen van morgen* is opnieuw uitgegeven.⁶ Maar terwijl in Duitsland onlangs nog een nieuwe vertaling van *Geschonden wereld* is uitgekomen, was het in Nederland nog wachten op een toegankelijke uitgave van die tekst.⁷ En dat terwijl Huizinga's analyse van het verschijnsel cultuurverlies in de geschiedenis en van de mogelijkheden tot herstel grote relevantie kan hebben voor onze tijd. De dilemma's van toen zijn voor een deel dezelfde gebleven. Wat Huizinga te zeggen heeft over het onbehagen met de moderniteit, het nationalisme, het populisme en de internationale politiek kan ons begrip van de huidige wereld vergroten. En door de aantasting van het landschap te bestempelen als cultuurverlies belandt hij zelfs midden in de ecologische discussies van de eenentwintigste eeuw: een bedorven landschap betekent niet alleen een verlies aan schoonheid, maar er gaat iets van de zin van het leven verloren, aldus Huizinga. De titel van het boek komt ons dan ineens, ook al leven we in dit deel van de wereld niet in oorlogstijd, extra treffend voor: ook nu, midden in een klimaatcrisis en een pandemie, voelt voor velen de wereld als 'geschonden'.

Cultuurhistoricus en cultuurcriticus

Tijdens zijn studie Nederlandse Letteren in Groningen was de belangstelling van Huizinga vooral uitgegaan naar taalwetenschap en Sanskriet. Zijn proefschrift ging over de komische figuur in het Indische toneel. Hij werd in 1897 leraar geschiedenis in Haarlem, maar gaf daarnaast van 1903–1905 als privaattoecent colleges over de Voorindische cultuur en het boeddhisme aan de universiteit van Amsterdam. Toen hij in 1905 de kans kreeg hoogleraar geschiedenis in Groningen te worden, liet hij die wereld van het Sanskriet achter zich. Hij maakte met overtuiging de overstap naar de geschiedenis en zou met *Herfsttij der*

Middeleeuwen (1919) een historicus van naam worden. Maar die eerste voorkeur heeft zijn ontwikkeling als historicus en zijn voorliefde voor cultuurhistorische onderwerpen zeker beïnvloed. Zo heeft zijn denken over de betekenis van het spel, een thema dat hij verder zou uitwerken in het veelgeprezen *Homo ludens* (1938), zijn wortels in die vroege periode. En in zijn laatste boek, *Geschonden wereld*, maakt hij bij de verkenning van de mogelijkheden van een nieuwe bezieling opnieuw gebruik van zijn kennis van oosterse godsdiensten. In die zin zit er een grote eenheid in zijn werk.

Huizinga's primaire interesse was dus cultuur, maar die vatte hij breed op. Politiek, economie en samenleving waren in zijn opvatting van cultuurgeschiedenis vooral relevant als onderdelen van die cultuur. Cultuurkritiek, opgevat als een integrale analyse van de cultuur, lag zo als het ware in het verlengde van de manier waarop hij geschiedenis bedreef. Een historicus die gewend is de cultuur als een geheel te zien, zal ook eerder de eigentijdse cultuurkritisch evalueren. Zo zette hij al in 1918 in een boek over Amerika kanttekeningen bij de invloed van de massa in de moderne samenleving, ruimschoots voor de verschijning van *La rebelión de las masas* (1930), waarmee Ortega y Gasset wereldroem kreeg.

Toch was Huizinga lange tijd niet het prototype van de geëngageerde intellectueel. Tot de jaren dertig hield hij zich grotendeels afzijdig van het publieke debat. Maar toen hij in 1933 rechtstreeks te maken kreeg met het nationaalsocialisme, als rector van de universiteit van Leiden, nam hij stelling. Hij ontzegde een Duitse deelnemer aan een congres de verdere toegang tot de universiteit vanwege antisemitische uitlatingen. En hij was zich er toen van bewust dat die beslissing veel stof zou doen opwaaien. 'Alea iacta est', schreef hij diezelfde avond aan een vriend, de theoloog Gerrit Jan Heering. En vanaf dat moment bleef hij zich, vooralsnog als een van de weinigen in Nederland, publiek uitspreken over de verontrustende ontwikkelingen in Europa. Hij werd toen naast Nederlands beroemdste histo-

ricus ook de bekendste publieke intellectueel: hij uitte zich in lezingen en artikelen, als lid van een volkenbondscommissie, in de bestseller *In de schaduwen van morgen* en vlak voordat de oorlog uitbrak nog in het Britse tijdschrift *The Fortnightly*.⁸ De inhoud van dat laatste artikel, 'Conditions for a recovery of civilization' heeft Huizinga ten slotte verwerkt in *Geschonden wereld*: de cultuurhistoricus en de cultuurcriticus kwamen daarin nog een keer op vruchtbare wijze samen. En anders dan in 1935, met *In de schaduwen van morgen*, waagde hij zich nu aan een, zij het voorzichtige, prognose voor de toekomst.

Cultuur

Het eerste deel van *Geschonden wereld* gaat over de wording en ontwikkeling van de Europese beschaving. Huizinga onderzoekt achtereenvolgens de terminologie van het verschijnsel 'beschaving', de cultuurhistorische verschillen tussen Oost en West en de stijging en daling van de cultuur tot 1900. Het resultaat van die benadering is een originele, compacte cultuurgechiedenis vanaf de Oudheid, waarin duidelijk wordt hoezeer de auteur, aan het eind van een indrukwekkende carrière, boven de stof staat. Hij verbindt op verrassende wijze gebeurtenissen en ontwikkelingen met elkaar, zoals bijvoorbeeld in het hoofdstuk 'Oost en West als cultuurhistorisch contrast'. En hij gebruikt zijn expertise als taalkundige evenzeer als die van cultuurhistoricus.

Huizinga had in de loop der jaren regelmatig geworsteld met een omschrijving van de betekenis van het woord 'cultuur'. In 1937 was hij uiteindelijk uitgekomen op: 'een in tijd en plaats gerealiseerde samenwerking van gemeenschapsleven en geestelijke productie'.⁹ Maar in de inleiding van *Geschonden wereld* komt hij tot de conclusie dat het begrip toch niet duidelijk te vatten is en steeds onscherp blijft. Het logische apparaat van de geesteswetenschappen blijft uiteindelijk gebrekkig in ver-

gelijking met dat van de natuurwetenschappen. Daarom kiest hij ervoor om eerst de ontwikkeling van de termen 'beschaving' en de equivalenten 'cultuur' en 'civilisatie' te onderzoeken, om langs die weg meer grip te krijgen op de betekenis. En net als de lezer het misschien een beetje taaie taalkundige verhandeling begint te vinden, volgt er een prachtig stuk over Dante, de door Huizinga zeer bewonderde Italiaanse dichter uit de vroege Renaissance, en worden de contouren van de westerse beschaving duidelijk.

Beschaving, 'civiltá', draait volgens Dante om het bewustzijn een volwaardig staatsburger te zijn. Hij bouwt hiermee voort op het Romeinse begrip 'civilitas', staatsburgerschap, waaruit hoedanigheden als ordelijk gedrag, hoffelijkheid en verfijning van zeden voortvloeien. Volgens Dante echter is het noodzakelijk dat die beschaving, en dus het burgerschap, voor iedereen geldt. Want beschaving, civiliteit, is een basisvoorwaarde voor het geluk van allen en dus het basisprincipe voor iedere gemeenschap. Zonder beschaving geen geluk dus. Een dergelijke gedachte is in onze tijd, bijvoorbeeld in discussies over wel of niet vaccineren, ineens heel relevant: als lid van de gemeenschap leven naar de rechten maar ook naar de plichten is een kwestie van beschaving en dus van het geluk van allen. En hoewel Huizinga blijft benadrukken dat het begrip 'beschaving' een abstractie blijft — slechts een 'stempel is die onze hedendaagse geest op de traditie van het verleden drukt' — gaat hij een heel eind met Dante mee. De essentie van cultuur is voor hem steeds 'een harmonisch verband van geestelijke waarden'. Daarbij zijn 'een hechte rechtsorde, een zedenwet en een norm van menselijkheid' onmisbaar. Daarmee komt hij toch weer dicht bij zijn omschrijving uit 1937.

Die 'westerse' beschaving, waarin onze moderne cultuur geworteld is, was natuurlijk nauw verbonden met de cultuur van de Oudheid. Maar in de Middeleeuwen ging het christelijke Westen toch een heel eigen kant op onder de verschillende Europese volkeren, met het kerkelijk leven als de verenigende fac-

tor. Het werd een cultuur vol jeugd en creativiteit. Ieder land had zijn eigenheid, maar de Latijnse christenheid kon ook als een eenheid gezien worden, een 'homogeen geestelijk medium, dat rustte in de Kerk van Rome en in haar taal, het Latijn'. Die wisselwerking tussen nationale gebondenheid en internationale bezieling zou volgens Huizinga een krachtige formule blijken. Daardoor kon zich de beschaving ontwikkelen die nu, halverwege de twintigste eeuw, met de ondergang bedreigd werd.

Cultuurverlies

De basis voor het nieuwe Europa was volgens Huizinga rond 1300 gelegd. De periode erna, tot 1900, wordt vrij algemeen gezien als een tijdperk van stijging van de cultuur. In een korte, kernachtige beschouwing geeft Huizinga een overzicht van die ontwikkeling en brengt hij ook de nodige nuance aan. De begrippen 'stijging' en 'daling' van cultuur geven namelijk toch weinig inzicht in het beschavingsproces: het zijn moeilijk meetbare grootheden. Vruchtbaarder is de meer concrete vraag in hoeverre verschijnselen uit de geschiedenis als cultuurwinst of cultuurverlies kunnen worden aangemerkt. Door te onderzoeken welke negentiende-eeuwse ontwikkelingen als verlies van cultuur — dus als achteruitgang in beschaving — kunnen worden beschouwd, probeert Huizinga vervolgens te achterhalen hoe het in de twintigste eeuw zo mis kon gaan.

De algemene achtergrond van de cultuurverliezen van de westerse beschaving is volgens hem de aantasting van de christelijke zedenleer vanaf de achttiende eeuw. 'Ik heb altijd gevonden dat de verwerping van een eeuwenoud ethisch systeem een van de domste ideeën is die ooit in het menselijke brein zijn opgekomen.' Die christelijke moraal had wortels in het Griekse denken en dat weer in het oude Oosten. De opkomst van het filosofische immoralisme, en dus het verdwijnen van de erkenning dat er iets is dat mag en iets dat niet mag, had vol-

gens Huizinga verregaande gevolgen. In feite viel zelfs de basis voor bindende juridische en economische verplichtingen weg en kwamen maatschappelijke relaties op losse schroeven te staan. Morele normen zijn immers het cement van de beschaving.

Als eerste voorbeeld van cultuurverlies in de negentiende eeuw noemt Huizinga het militarisme, een verschijnsel dat 'de meeste mensen zonder tegenspraak als de grootste vloek van de tijd zullen erkennen'. Dat een staat al zijn middelen en krachten op het voeren van oorlog richt, was al eerder in de geschiedenis voorgekomen — Huizinga laat het moderne militarisme beginnen in de zeventiende eeuw, bij de Franse koning Lodewijk XIV. Maar in de tweede helft van de negentiende eeuw kreeg het, mede door de technologische ontwikkelingen, een ongekende groeikracht die alle grote staten, maar vooral Pruisen en Rusland, meesleepte. Daar kwam nog een nieuwe vloek bij, het 'waanzinnige hypernationalisme, dat zonder enig voorbehoud de macht van eigen land en volk boven alles stelt en voor niets terugdeinst om die macht te dienen'. Het 'eigen volk' kreeg een bijzondere status en op zich gezond patriottisme ontaardde in een mateloze overdrijving van het nationale gevoel, ten koste van andere volken. De combinatie van die twee '-ismen' maakte dat de dienstplicht van een noodzakelijk iets een ideaal werd: de strijd aangaan voor eigen volk. In de twintigste eeuw zou dat catastrofale gevolgen hebben, aldus Huizinga, om te beginnen tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Hij schetst vervolgens hoe de democratie, in 1918 nog de leus bij uitstek, kort daarna door een belangrijk deel van het Europese continent als ideaal werd afgezworen: een volgend geval van cultuurverlies. Er ontstonden aan meerdere zijden nieuwe vormen van gezag die zich niet meer op de democratie beriepen. Het democratische ideaal werd in de moderne vormen van volksdespotie zelfs verguisd en de voorstanders ervan werden beledigd 'onder geestdriftige toejuiching van al of niet daartoe gedrilde massa's'. Tot ver buiten de kring van de overtuigde fas-

cisten kreeg 'democratie' de negatieve klank van afgedaan beginsel, terwijl het leidersprincipe de toekomst had: men had, aldus Huizinga, het 'zeldzame verlangen om zich door volstrekt onverantwoordelijke potentaten te laten regeren'.

Huizinga wijt dat mede aan 'de verdwazing van het publieke leven' waarmee de toenemende invloed van de massa's in de moderne samenleving gepaard ging. De opkomende massapers en wat later de radio en film, die de publieke opinie in een voortdurende staat van opwinding konden houden, speelden daarbij een cruciale rol. Populistische bewegingen konden in die nieuwe, ongekende publieke ruimte gemakkelijk aanhang krijgen en antisemitisme kon erin gedijen en uitvergroot worden. En hoewel de omstandigheden in de jaren dertig van de twintigste eeuw in veel opzichten anders zijn dan die in de eentwintigste, treft de overeenkomst: een drastisch veranderende publieke ruimte als gevolg van nieuwe communicatiemiddelen. Toen konden ineens grote aantallen mensen bereikt en geïnformeerd (of misleid) worden, nu zijn de massamedia in korte tijd niet alleen meer media voor de massa, maar ook door de massa geworden.

Kansen op herstel

Na deze 'geschiedenis van Europa aan de hand van de ethiek' gaat Huizinga in het tweede deel van het boek verder met een beschouwing over de toekomst.¹⁰ Welke mogelijkheden zijn er tot herstel van die onvoorstelbaar geschonden wereld van de jaren veertig van de twintigste eeuw? Wat is er op politiek gebied nodig om tot een toestand van vrede te komen? Alleen al het puinruimen, niet alleen in materiële maar ook in geestelijke zin, zal na de oorlog een enorme opgave zijn. Zo is het van het grootste belang dat er snel een eerlijk geschiedbeeld van het jongste verleden gangbaar wordt. En het hypernationalisme als overtuiging, als dogma, zal moeten worden bestreden. Hui-